

УДК 94: 26 «1953/1964» (47743) (045)

**Валерій Нестеренко,
Валерій Сторчовий**

Християнські громади Хмельниччини в період «відлиги» (1953–1964 рр.)

На основі маловідомих матеріалів Державного архіву Хмельницької області досліджено діяльність Православної та Римо-католицької церкви на Хмельниччині у 1953–1964 рр. Велика увага приділяється висвітленню основних напрямів політики радянської влади щодо релігійних конфесій. Автори приходять до висновку, що можна виділити три етапи у атеїстичній політиці радянської влади цього часу. Перший етап (1953–1958 рр.) характеризується відносним зменшенням адміністративного тиску щодо релігійних конфесій регіону. Натомість, на другому етапі (1959–1962 рр.) більшість православних та римо-католицьких церков на Хмельниччині, які відновили свою діяльність під час Другої світової війни, було закрито. Вони використовувались або як культурно-освітні установи або як склади. Третій етап (1963–1964 рр.) визначив наступну політику радянської влади щодо релігії. У цей час не було нових чисельних випадків закриття церков, проте залишилось чимало дискримінаційних законів та соціальних норм щодо священників і вірян.

Ключові слова: атеїстична політика, священник, віряни, політика, релігійна громада, церква, костел, Православна церква, Римо-католицька церква, парафія, Хмельницька область, богослужіння, конфесія

Valery Nesterenko, Valery Storchovyi

Christian communities of Khmelnytsky region during the time of «Thaw» (1953–1964)

Activities of the Orthodox and the Roman Catholic Church in Khmelnytsky region during the 1953–1964's are analyzed based on relatively unknown documents. Great attention is paid to highlighting the main directions of policy of the Soviet authorities on religious denominations. The authors came to conclusion that there are three phases in the atheistic Soviet policy in this time. The first phase (1953–1958) is characterized by a relative decrease of administrative pressure on religious denominations of the region. However, in the second phase (1959–1962 years) many Orthodox and Roman Catholic churches in Khmelnytsky region, which had resumed their activities during the Second World War, were closed. They were used either as a cultural and educational institutions, or as warehouses. The third phase (1963–1964) has determined the following policy of the Soviet government to religion. At that time there were no new cases of closure of churches, but still many discriminatory laws and social norms regarding priests and believers.

Keywords: atheist politics, priest, believers, politics, religious community, the Church, the Orthodox Church, the Roman Catholic Church, the parish, Khmelnytsky region, worship, confession

Проблема діяльності на теренах Хмельницької області осередків Православної та Римо-католицької церков в період хрущовської «відлиги» продовжує залишатись малодослідженою у вітчизняній науці. Цікавість зазначеної наукової тематики полягає в неоднозначності та суперечливості цієї епохи. З одного боку, щодо священників та парафіян цих конфесій влада не застосовувала таких жорстоких кривавих репресій, як це було у 1930-ті роки, з іншого – члени релігійних громад, пересічні віряни тодішнім радянським законодавством були позбавлені багатьох громадянських прав та зазнавали дискримінації з боку партійних і радянських установ.

Метою пропонованої розвідки є висвітлення діяльності римо-католицьких та православних осередків на Хмельниччині в період так званої «відлиги». Для реалізації цієї мети потрібно розв'язати такі завдання: проаналізувати атеїстичну політику радянського керівництва у досліджуваній період, описати ті труднощі, з якими довелося зіткнутись вірянам, показати основні прийоми та методи антирелігійної діяльності місцевої влади. Ми не ставимо собі за завдання розкрити діяльність різних протестантських громад, оскільки це тема для окремого ґрунтовного дослідження.

Ця проблематика частково вже знайшла своє висвітлення у вітчизняній науковій літературі та в краєзнавчих розвідках. Так, В. А. Войналович у своїх кількох працях детально проаналізував партійно-державну політику щодо релігії в УРСР у 1940–1980-х рр. [1]. Цю ж проблематику досліджували О. Г. Бажан, Ю. Данилюк [2], В. О. Пашенко [3] та інші історики. В. Байдич у своїй статті розглянув долю Римо-католицької церкви УРСР у цей час [4]. Віддаючи належне тій величезній праці, яку здійснили вітчизняні науковці та краєзнавці, мусимо констатувати, що в їх працях мало уваги приділяється теренам Хмельниччини. У пропонованій статті ми вводимо у науковий обіг деякі неопубліковані маловідомі документи Державного архіву Хмельницької області. Цим обумовлюється новизна цього дослідження.

Чимало архівних документів та матеріалів свідчать про те, що смерть Й. Сталіна 5 березня 1953 р. викликала надію багатьох вірян, що релігійна ситуація в СРСР зміниться у кращу для них сторону. Люди почали подавати петиції до центральних державних і партійних установ з проханням повернути їм ті будівлі, які у попередні роки були

5. Парафіяльна історія та церковні братства

вилучені у релігійних громад і використовувалися місцевою владою як зерносховища або як культустанови.

Так, наприкінці 1953 р. на адресу тодішнього керівника радянського уряду Г. М. Малєнкова була направлена скарга парафіян Красилівського костелу [5, спр. 46, арк. 50]. Віряни скаржились на те, що у 1937 р. місцевими партфункціонерами їх храм був у них забраний і переданий під кінотеатр, але пізніше там розмістили райбазу. Під час війни окупаційна влада дозволила католикам здійснювати у храмі богослуження. Проте у березні 1949 р., незважаючи на протести парафіян, костел знову був переданий райспоживспілці. Віряни категорично відмовлялися переходити до іншої будівлі, як це пропонувала їм місцева влада. Однак успіху вони не добились, оскільки у лютому 1951 р. католицьке товариство у Красиліві просто зняли з реєстрації. Це рішення згодом було санкціоноване центральною владою. Вона мотивувала це тим, що в Кам'янець-Подільській (з 1954 р. – Хмельницькій) області був діючий костел у Гречанах, куди жителям Красилівщини рекомендували їздити на богослуження [5, спр. 46, арк. 54]. Те, що для людей похилого віку або хворим громадянам така далека дорога була складною, місцевих партфункціонерів мало хвилювало.

Завідувач відділу релігій при Раді Міністрів УРСР П. Вільховий запропонував керівникам Красилівського райвиконкому викликати до себе представників римо-католицької громади і повідомити їм це рішення «таким чином», щоб вони більше не писали листи до центральних інстанцій із скаргами про переслідування релігії [5, спр. 46, арк. 54].

Так само були відхилені прохання католиків с. Гвардійське (колишній Фельштин) та с. Вінківці, храми яких були у них «вилучені» у 1950 р. Керівник культів Хмельницької області Л. Стецюк, мотивуючи це рішення, повідомив, що колишній Гвардійський костел перебуваний у будинок культури, на ремонт якого було виділено 100 тис. карбованців, тому він рішуче відмовився повернути храм католикам. Подібна ситуація була із костелом у Вінківцях, який теж використовувався як культустанова.

У жовтні 1953 р. Славутська районна рада залишила у силі попередню постанову райвиконкому про передачу частини костелу Св. Дороти під склад облторгу. Пізніше там зберігалась сіль. Без уваги залишилось і прохання римо-католиків Кам'янця-Подільського, які у травні

1956 р. просили керівника відділу релігій при Раді Міністрів УРСР П. Вільхового зареєструвати їхню громаду. Це прохання було повернуто до керівництва Хмельницької області і позитивно не було вирішене [5, спр. 85, арк. 136].

Попри те непоодинокими були випадки, коли у перші післясталінські роки подекуди місцева влада йшла назустріч побажанням і проханням вірян. Так, у 1954 р. до обласного керівництва надійшла заява парафіян с. Китайгород, у якій вони просили дозволити час від часу проводити у місцевому костелі богослуження [5, спр. 46, арк. 78]. У Китайгороді костел побудований був у 1870 р. У ньому вміщалося під час служб близько 500 осіб. Римо-католицька громада тут була перереєстрована 12 квітня 1945 р. Під час великих свят до храму приходили також римо-католики з сусідніх 18 сіл. Так, у листопаді 1953 р. на урочисту службу до костелу прибуло близько 1000–1200 вірян. Керівник культвідділу Хмельницької області Л. Стецюк зробив таке заключення: «Враховуючи те, що дане релігійне товариство за останні 2–3 роки не допускало порушення існуючого законодавства про культури [...], у виді виключення дозволити відвідування цього товариства кс. Борисовичу, який постійно проживає у Гречанах» [5, спр. 106, арк. 78].

Проте місцева влада надалі уважно спостерігала за діяльністю китайгородської римо-католицької громади, про що свідчить доповідна записка керівника Кам'янець-Подільського райвиконкому Коптева від 11 січня 1957 р. У ній він відмітив, що помешкання костелу було парафіянами відремонтовано, у ньому були встановлені нові ікони. Богослуження, як правило, проводили парафіяни, оскільки ксьондз приїжджав сюди не часто. Служби Божі відвідували в середньому близько 150 парафіян [5, спр. 106, арк. 15].

Час від часу місцеві урядовці давали дозвіл на приїзд ксьондзів до важко хворих людей, котрі просили, щоб їх сповідав священник на дому. Кількість таких прохань значно збільшилась у 1953–1954 рр. [5, спр. 85, арк. 32.]. Так, ксьондзу було дозволено відвідати важко хворого мешканця Камянця-Подільського І. Побережного для проведення таїнства сповіді. Таких випадків було декілька.

Загалом упродовж 1953–1958 рр. спостерігалась певна лібералізація політики радянського керівництва щодо релігійних громад. Хоча прохання вірян Хмельниччини далеко не завжди задовольнялись, але державні

5. Парафіяльна історія та церковні братства

інституції в усякому разі розглядали їх скарги, а подекуди ухвалювали рішення на користь вірян. А втім, цю тенденцію не слід ідеалізувати. Релігійним громадам дозволяли проводити богослуження лише у церковних будівлях. Часто проти священників застосовувались адміністративні покарання та штрафи. Так, у 1956 р. в Полонному в кс. Хомицького були вилучені предмети релігійного культу, які належали мешканцям Шаргорода, Брацлава, Житомира, і були взяті ним для ремонту. Ці речі були вилучені місцевими міліціонерами, а проти кс. Хомицького були «прийняті відповідні» заходи [5, спр. 92, арк. 12].

Можна погодитись із думкою дослідників, що упродовж 1953–1958 рр., у межах так званої «відлиги», перевага надавалася переважно поміркованим методам боротьби з релігією силами ідеологічного впливу, якими держава намагалась охопити всі групи й верстви населення, як за віком, так і за соціальним статусом. Метою цієї боротьби, з наукової точки зору, були критика релігії та діяльності її служителів, доведення шкідливості релігійних традицій і формування негативного образу віруючого. Активну участь у цьому процесі брали преса, телебачення, радіо, культурно-освітні заклади (бібліотеки, музеї, клуби) тощо. Удосконалювалися й поширювалися такі масові форми роботи з людьми, як лекції й науково-атеїстичні лекторії, тематичні вечори запитань і відповідей, усні журнали, голосні читання, клуби й пересувні клуби атеїста, трансляція радіопередач, показ кінофільмів тощо [3, с. 53].

Але вже у 1958 р. в СРСР розпочався новий потужний адміністративний наступ на релігійні спільноти, який тривав до 1962 р. Сформульовані XXI та XXII з'їздами КПРС рішення з викорінення релігії обумовили перебіг антицерковної кампанії на зламі 1950–1960-х рр., яка стала новою спробою радянського політичного керівництва радикально вирішити релігійне питання в СРСР. Відмінністю кампанії 1958–1964 рр. від попередніх післявоєнних антирелігійних кампаній стало використання владою жорстких адміністративних методів для нищення релігійного життя в країні, яке помітно поживалося на середину 1950-х рр. і мало позитивну динаміку розвитку. Кампанія була позначена інтенсивним продукуванням радянськими органами влади різних гілок і рівнів великої кількості підзаконних актів, відомчих інструкцій і вказівок, що мали надавати вигляду законності новим формам і методам наступу на релігію і церкву в СРСР [4, с. 299–300].

У 1959 р. на Хмельниччині відновились широка кампанія закриття діючих релігійних об'єктів. На прикладі старовинного Кам'янця-Подільського розглянемо, як вона проходила. Спочатку міська рада склала історичну довідку про стан православних церков у місті. Про римо-католицькі храми мова у ній не йшла, оскільки вже у 1947 р. у Кам'янці-Подільському не залишилося жодного діючого костелу, наприклад, у Кафедральному костелі Свв. Петра та Павла розмістився відділ атеїзму місцевого музею.

Із цієї довідки довідуємося, що у 1916 р. у місті над Смотричем та його передмістях налічувалось 18 православних церков, релігійну діяльність здійснювали 15 протоієреїв, 9 священників, 14 диаконів, 11 псаломщиків. Крім того, функціонували церкви при Архирейському будинку, чоловічій гімназії та при полку. Станом же на 1959 р. у Кам'янці-Подільському залишилося тільки п'ять діючих православних церков: Георгіївська (1200 парафіян), Покровська (1300), Миколаївська (29), Всесвятська (1850), Петропавлівська (200) [5, спр. 120, арк. 283].

Виконуючи вказівки з центру, міська влада розробила план закриття православних церков міста. 5 вересня 1959 р. уповноважений у справах релігій Кам'янець-Подільського міського виконкому Попов без будь-якого попередження прибув до православної Всесвятської церкви на міському кладовищі та зачинив її під тим приводом, що у ній є тріщини, які начебто можуть бути загрозою для парафіян [5, спр. 120, арк. 140]. Ця дія була для членів громади тим більше несподіваною, адже раніше місцева влада заборонила проводити у церкві будь-які перебудови під приводом необхідності збереження її історичного вигляду.

Близько 1500 парафіян церкви подали скаргу до уповноваженого у справах РПЦ при Раді Міністрів УРСР, у якій писали, що вони своїми зусиллями відремонтували і повністю відреставрували церкву. Після цього віряни ще кілька разів звертались до уповноваженого із справ релігії при міськвиконкомі Попова, щоб він дозволив проводити там богослуження, але знову отримали відмову. Службовець порадив їм йти на богослуження до інших православних церков Кам'янця-Подільського. Парафіяни продовжили опір, але нічого не добились. 20 лютого 1960 р. Всесвятська церква у Кам'янці-Подільському була взагалі знята з реєстру під тим приводом, що вона не є історико-архітектурним пам'ятником, хоч її побудували ще у 1824 р. [5, спр. 120,

5. Парафіяльна історія та церковні братства

арк. 150]. Згодом там розмістили майстерню з виготовлення надгробних пам'ятників [5, спр. 22, арк. 16].

Подібна доля очікувала і інші православні церкви міста над Смотричем. Зокрема, у 1959 р. було порушено питання про закриття колишньої вірменської Свято-Миколаївської церкви, що була побудована ще наприкінці XIV ст. Вона була закрита радянською владою у 1937 р., а її настоятель о. Трембовецький репресований. У роки Другої світової війни церква відновила свою роботу, але 15 червня 1951 р. міськвиконком ухвалив рішення закрити її «через незадовільне її становище» [5, спр. 22, арк. 126]. Проте наступного року, після прохань вірян і капітального ремонту, церква відновила свою роботу, але ненадовго. У 1962 р. вона була знову закрита, а її будівлю пізніше використовували як склад архіву.

Ще раніше, у 1960 р. Георгіївську православну церкву на Польських фільварках було передано під будівлю майбутньої спортивної школи [5, спр. 120, арк. 16]. Щоправда, цей план на практиці не був реалізований, там пізніше розмістився міський планетарій. У цей же час було закрито старовинну Петропавлівську церкву (XVI ст.), після чого у Кам'янці-Подільському залишився лише один діючий православний храм – Покровська церква на Руських фільварках [5, спр. 120, арк. 83].

Загалом, у 1960–1962 рр. у Кам'янці-Подільському та його передмістях було закрито 11 православних будівель: 4 церкви та 7 каплиць [5, спр. 92, арк. 120]. До того ж 3 каплиці передбачалося знести, інші були передані під культустанови або господарські будівлі. Ще одна дерев'яна Хрестовоздвиженська церква, що знаходилася в передмісті Карвасари недалеко від фортеці, була закрита ще 1950 р. Місцеві функціонери передали її історичному музею для створення там експозиції, проте це була абсурдна ідея, у зв'язку із складним доступом до неї для туристів, тому згодом була відкинута.

У інших районах Хмельницької області також практикувалася політика вилучення церковних пам'яток, які, на думку партійних і державних органів, відігравали важливу роль у збереженні та популяризації релігійної традиції й культури. Після відомого виступу М. Хрущова на січневому пленумі (1961 р.) ЦК КПРС, у якому він назвав збереження пам'яток марною і непотрібною справою, в усіх областях України розпочалося зняття культових пам'яток з державного обліку. 9 травня 1961 року була ухвалена відповідна постанова, яка категорично за-

суджувала участь державних органів у реставрації діючих культових споруд, виділення на ці роботи державних коштів, а також вказувала на необхідність скорочення списків пам'ятників культури та архітектури [2, с. 170].

Відповідно до проведеної реєстрації та паспортизації пам'яток культури впродовж 1961–1963 рр. на території УРСР список був необґрунтовано скорочений на 740 об'єктів, причому переважно культового походження. Новий реєстр не включав багатьох цінних з художнього й історичного боку кам'яних будівель й унікальних культових споруд XII–XIX ст. Серед тих, що «не мали цінності», був визначений костел у с. Зінків Хмельницької області, що був побудований ще у 1450 р. За даними дослідників, найбільшу кількість храмів, молитовних будинків знято з реєстрації у ці роки на Вінниччині, Івано-Франківщині, Тернопільщині, Хмельниччині, Житомирщині, Черкащині.

Водночас із закриттям церковних будівель у ці роки посилювався контроль радянської влади над діяльністю священників. 21–22 листопада 1960 р. у Києві було проведено нараду уповноважених РСРК при Вінницькому, Житомирському, Закарпатському, Львівському, Тернопільському та Хмельницькому облвиконкомах, присвячену «посиленню контролю за діяльністю католицького духовенства та релігійних громад католиків на Україні» [4, с. 301].

Постанова ЦК КПРС «Про заходи щодо ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу» від 13 січня 1960 р., директива РМ СРСР «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу» № 263 від 16 березня 1961 р., «Інструкція по застосуванню законодавства про культу» та інші документи порушення радянських законів з боку священників вбачали, фактично, у звичайному виконанні своїх обов'язків. У 1960 р. в УРСР було закрито 20 костелів і, відповідно, знято з реєстрації 20 громад, кількість ксьондзів скоротилася до 48 осіб на 133 легально існуючі парафії.

У Хмельницькій області станом на 30 грудня 1962 р. залишилися тільки 10 зареєстрованих римо-католицьких сільських громад: у Городоцькому, Дунаєвецькому, Кам'янець-Подільському, Летичевському, Ярмолинецькому районах [5, спр. 124, арк. 2-3]. Ще дві громади продовжили діяти у Гречанах та Полонному. У ці роки на Хмельниччині значно скоротилася і кількість православних громад.

5. Парафіяльна історія та церковні братства

Наслідки антирелігійної кампанії мали негативні наслідки не тільки для священників та вірян, а й тих працівників культурно-освітніх установ, які прагнули продемонструвати церковні реліквії як музейні експонати та займались релігієзнавчими дослідженнями. Так, у жовтні 1960 р. різкої критики зазнала тодішній завідувач відділу радянської історії Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника Е. Галузо. Її безпідставно звинувачували у тому, що вона проявила аполітичність у поясненні «живучості релігійних забобонів» під час проведення екскурсії заступнику міністра культури УСРР т. Шаблій.

У наказі по музею від 2 листопада 1960 р. вказувалося, що перебуваючи у старовинному наскельному монастирі (XII ст.) у містечку Бакота, Е. Галузо звернулася через парафіян до місцевого священника за допомогою у зборі матеріалів для майбутнього музею, на що той дав згоду. Тим самим «Галузо дискредитувала музей як культурно-освітню установу, проявила політичну помилку, яка йде врозріз з постановою КПРС про науково-атеїстичну пропаганду в сучасних умовах» [6, с. 60]. Вона була звільнена з роботи за політичні помилки.

З 1963 р. наступ на права вірян Хмельниччини припинився. Майже не зафіксовано нових фактів закриття церковних приміщень. Упродовж 1962–1964 рр. увага органів влади була зосереджена на боротьбі з релігійними обрядами й традиціями, що користувалися великою популярністю серед населення й охоплювали участю в них значні групи віруючих.

Червневий (1963 р.) Пленум ЦК КПРС і липневий (1963 р.) Пленум ЦК Компартії України у своїх рішеннях висунули основним завданням справу впровадження нових, яскравих громадських обрядів, свят і ритуалів з комуністичним змістом для задоволення естетичних й емоційних потреб віруючих і всіх інших громадян як одну з найважливіших ділянок ідеологічної роботи.

Після усунення від влади М. С. Хрущова восени 1964 р. широка антирелігійна кампанія в СРСР припинилася. У подальшому керівники СРСР не вдавалися до таких радикальних деструктивних дій щодо Церкви, як це було раніше, хоча дискримінаційні закони та юридичні норми щодо вірян та священників християнських конфесій залишились діючими до розвалу Радянського Союзу.

Отже, умовно можна виділити три етапи в політиці радянської влади щодо християнських громад на Хмельниччині в часи «відлиги».

На першому етапі (1953–1958) помічалось відносне послаблення попередньої жорсткої антирелігійної політики щодо православних та римо-католицьких громад. Другий етап (1959–1962) характеризується відкритим наступом радянської влади на християнські конгрегації. Більшість православних та римо-католицьких церков Хмельниччини були закриті. Проте на відміну від середини 30-х ці насильницькі акції не супроводжувались арештами священників та парафіян. На третьому етапі (1963–1964) влада повернулася до використання передовсім агітаційно-пропагандистських методів боротьби з релігією. Цей курс продовжився і в роки так званого «застою», але це вже тема для іншого дослідження.

1. Войналович В. А. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К. : Світогляд, 2005. — 741 с.
2. Бажан О. Випробовування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х–1980-ті роки / О. Бажан, Ю. Данилюк ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Рідний край, 2000. — 330 с.
3. Пашенко В. О. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940-х – початку 1990-х років / В. О. Пашенко. – Полтава : АСМІ, 2005. — 630 с.
4. Байдич В. Доля Римо-Католицької Церкви в Україні в часі антирелігійних гонінь Микити Хрушова (1958–1964 рр.) / В. Байдич // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАНУ. – 2011. — № 2 (52). — С. 295–09.
5. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 338, оп. 21.
6. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник: перші 125 років / Травінський В. С., Йолтуховський Р. В., Нестеренко В. А., Волкова В. М. – Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2015. — 88 с.